

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд „СЕМЕЙНИ РОЛИ И СЕМЕЙНИ ЦЕННОСТИ В АРАБСКАТА КУЛТУРА“,

представен към защита за получаване на образователната и научна степен „ДОКТОР“

Автор на дисертационния труд: Лиляна Славчева Ангелова

Рецензент: проф. Енчо Герганов, д-р

Дисертацията на Лиляна Ангелова е посветена на един изключително интересен и слабо изследван в световен мащаб проблем, свързан със структурата, функциите и психологическите аспекти на семейните роли и семейните ценности в арабската култура. В този смисъл темата е във висока степен дисертабилна и от разработката ѝ може да се очакват нови резултати и нови изследователски перспективи. Голяма част от получените резултати в представеното дисертационно изследване наистина могат да се оценят като новости, допринасящи за по-задълбоченото изследване на психологическите страни на арабската култура. Лиляна Ангелова разработва темата в по-широк културологичен и социален контекст. Това е определило и логическата структура на изложението. Дисертацията се състои от увод, три части и заключение, като всяка част обхваща обособени раздели с добре диференцирани проблемни области. В уводната част са формулирани основните цели и задачи на дисертационното изследване. В първа част „Исторически контекст и предишни изследвания в социалните науки“ е дадена кратка, но много пълна представа за арабския свят и неговата култура; направен е исторически преглед на близоизточния и северно африканския регион, от които е формирана извадката от анкетираните за дисертационното изследване; разгледани са връзките и отношенията на арабите със западния свят. Наред с това са изтъкнати факторите, които определят в голяма степен поведението на арабите в този регион, като ислямът, арабският език и ценностите на бедуините. В отделен раздел много добре са очертани връзките и отношенията между общество и личност, ценности и религия и др. По-специално авторката прави задълбочена съдържателна характеристика на арабското общество и социалните класи; изяснява много добре отношението между религия и общество; разглежда по-подробно арабските ценности и проблемите, свързани с отношенията „мъже – жени“. Този исторически и културологически контекст представлява фундамент за теоретическата рамка на психологическото изследване, зададена във втората част на дисертацията „Теоретически поглед: Психологически изследвания“. Тук са представени съществените компоненти на арабската култура както от гледище на културната антропология и социологията, така и в собствено психологически аспект. Напълно в съответствие с темата на дисертацията са разгледани проблемите, свързани с арабското

семејство; характеристиките на традиционното арабско семејство; функциите на семејството; семејните ценности; семејните роли и функции, вклучващи бацата, мајката, децата и различните взаимоотношения меѓу тях, како взаимоотношенията меѓу брат и сестра, брат и брат и др. Представени са различните аспекти на женитбата, отглеждането и възпитанието на децата. Специално са описани родствените взаимоотношения, показани са предизвикателствата на социалните трансформации пред арабското семејство. Собствено психологически са проблемите, свързани с Аз-концепцията, които са разгледани в десети раздел на втора част „Конструирање на Аз-а“. Докторантката е представила концепциите на западната психологија за конструирање на Аз-а в сравнителен план с разбирањето на Аз-образа в арабскиот свят. Конструирањето на Аз-а в арабското семејство е разгледано в контекста на важните за арабската култура патриархална свързаност и емоционална взаимозависимост. Проблемите за семејните роли и семејните ценности в арабската култура, както и за конструирањето на Аз-а на арабските индивиди, поставени и изјаснени в прва и втора част, задават нај-съществените теоретични рамки за собственото истражување на докторантката, представено с неопходната задълбоченост и пълнота в трета част на дисертацијата „Емпирично истражување на млади високо образовани хора от блискоисточните и северно африканските страни“. Задачата на дисертационното истражување е „да се проучат ценностите, ролите и взаимоотношенията в семејството в Блискиот изток и Северна Африка.“(с. 102). В своето истражување докторантката се опитва да отговори на четири основни прашања. Првиот прашање е насочено кон тоа како изгледа семејството и какви са семејните взаимоотношения в регионот на Блискиот изток и северна Африка. Вториот прашање е да се идентифицираат факторите, които допринасят за различното възприемање на семејството и семејните взаимоотношения на индивидуално равнище. Трето, докторантката възнамерява да истражува семејните промени в тој регион през последните неколку десетилетия како резултат от икономичкото развојие, урбанизацијата и глобализацијата. Накрая тя се интересува от равнищата на религиозност, тенденциите кон модерноста, емоционалните растојанија и одношения меѓу членовите на јадреното и разширеното семејство при различни групи млади араби в съответствие с демографски критериуми, како образователно равнище, местоживеење, семеен статус и др. (с. 102). За решавањето на тези истражователски задачи Лиљана Ангелова формулира 16 основни хипотези, които са декомпозирани в експериментално проверјаеми конкретни хипотези. В специален раздел е описана методологијата на истражувањето, која вклучва како инструменталниот подход за операционализација на основните теоретични конструкти, така и равнищата на анализ, насочени кон проверката на основните хипотези. Експлицитно са описани променливите, групирани в две основни категории – **социално структурни променливи**, свързани со социалните мрежи, сред които близост по местоживеење, честота на срецките и честотата на комуникацијата, и **психологически променливи**, измерени чрез специално разработени скали, како скала на семејните роли, скала на семејните ценности, конструирање на Аз-а (независимия Аз и взаимнозависимия Аз), духовна трансцендентност, емоционално растојание, тенденција кон модерност. Всички скали с изключение на последната са разработени от западни психолози и докторантката ги използва директно, зашто истражувањето

се провежда на английски език. Последната скала е конструирана от проф. Ирина Зиновиева. Докторантката е описала подробно характеристиката на извадката от 120 анкетирани араби и метода за събиране на данните. Тя е използвала интернет, като чрез Google Survey е представила въпросниците на анкетираните, на които е изпратила съответен линк, и е събрала техните отговори в реално време (online). Този подход е осигурил включването на респонденти от 8 арабски страни в региона на Близкия изток и Северна Африка. Получените данни са подложени на многостранен психометричен анализ. Собствените данни по скалата за семейните роли са подложени на факторен анализ за всяка семейна позиция, а именно бащата, майката, съпруга, съпругата. Резултатите от факторния анализ за тези 4 семейни позиции не потвърждават факторната структура на оригиналния въпросник, в който са разкрити три фактора, идентифицирани като експресивна роля, инструментално финансова роля и инструменталната роля за грижи и отглеждане на децата. Докторантката е обяснила различната факторна структура в арабската извадка с факта, че този въпросник се прилага за първи път към представители на арабската култура (с. 118-119). Изследвана е и вътрешната консистентност на въпросника с коефициента Алфа на Кронбах, като са получени високи стойности на този коефициент за скалата, приложена към всички семейни позиции и съответните семейни роли (общо 12 диференцирани позиции и роли). След като получава много добри психометрични показатели на скалата, Лиляна Ангелова проверява за всяка семейна роля чрез *t*-критерия дали има статистически съществени разлики между майката и бащата, от една страна, и съпруга и съпругата, от друга страна. Като резултат от този анализ тя открива „съществени междупоколенчески различия при всички семейни роли освен при инструменталната финансова роля на мъжа в семейството.“ „Най-големите междупоколончески промени са установени при експресивната роля на мъжа, а така също и при неговата роля за отглеждане на децата. Това означава, че по-младото поколение очаква мъжете да оказват по-голяма емоционална подкрепа на жените и децата си, да осигуряват по-добра закрила на семейството и да бъдат по-активни при опазване на семейните отношения.“(с. 123). Авторката е направила и други интересни изводи при интерпретацията на резултатите от тези статистически данни. Със същата методология са анализирани и данните по останалите скали. Направени са факторни анализи, за да се разкрият факторните им структури, измерена е вътрешната им консистентност с Алфа на Кронбах и са направени сравнения за съответни групи и роли. Например, чрез факторния анализ на данните по скалата за семейните ценности е разкрит същият брой фактори (два фактора) както в предишни изследвания с тази скали. Тук обаче авторката установява и някои съществени различия. „В оригиналното изследване на Georgas има две субскали: Йерархични роли на родителите и Взаимоотношения със семейството и роднините, включващи съответно 11 и 7 айтема. В нашето изследване някои от айтемите в субскалата на Йерархични роли на родителите имат по-високи тегла в субскалата на Взаимоотношения със семейството и роднините, така че общият брой айтеми в първата субскала са 14, а във втората – 4. Обратно на предишните проведени изследвания ние не идентифицирахме айтеми, които нямат факторни тегла в някоя от двете субскали.“(с.129). Авторката отново обяснява тези различия с факта, че въпросникът се прилага за първи път в извадка респонденти от арабската култура.

Докторантката прави един основен извод, че резултатите от нейното изследване по този въпросник потвърждават наблюдението, че арабските семейства в Близкия изток и Северна Африка са се променили през последните десетилетия като резултат от културните, икономическите, политическите и социалните промени в техните страни. Много интересни са резултатите по скалата за конструиране на Аз-а. Факторният анализ на данните извлича две субскали, които са установени и в оригиналното изследване – субскала за независимо конструиране на Аз-а и субскала за взаимнозависимо конструиране на Аз-а. Авторката е направила множество сравнения между различни групи с *t*-тест, направила е и корелационни анализи и след задълбочени съдържателни интерпретации на съответните резултати стига до следния извод. „Най-важната находка по отношение на конструиране на Аз-а е установената статистически съществена разлика между баловите по субскалите за независимото и взаимнозависимото конструиране на Аз-а, при което груповата средна за Независимата субскала е почти с 3 точки по-голяма от средната за Взаимнозависимата субскала. Това показва, че независимото конструиране на Аз-а доминира сред младите и образовани араби. Този резултат е голяма изненада и е в разрез с повечето литературни данни и известни изследвания.“ (с.155). Аналогични анализи са направени и на данните по скалите за Духовна трансцендентност, Тенденция към модерност, Емоционално разстояние към семейството и рода и Географско разстояние и контакти със семейството и рода. Съдържателните интерпретации на резултатите от тези анализи са задълбочени и убедителни. Като резултат от многостранните изследвания на семейните ценности и семейните роли в арабското семейство Лиляна Ангелова получава много интересна и ценна информация за арабската култура. Наред с тези богати изследвания тя винаги очертава и перспективите за бъдещи изследвания, изискващи да се обхванат по-разнообразни представители на арабската култура. Дисертационното изследване на Лиляна Ангелова допринася в много голяма степен за разбирането на семейните роли, взаимоотношенията и ценностните нагласи в арабското семейство от Близкия изток и Северна Африка и предоставя ценни данни за най-важните промени през едно поколение сред специфичната и слабо изследвана демографска група на младите и високо образовани хора от този регион. Това е един от най-съществените научни приноси на дисертационното изследване.

В заключение ще обобщя, че дисертацията на Лиляна Ангелова представя задълбочени многоаспектни изследвания на семейните ценности и семейните роли в арабското семейство, изпълнени на високо професионално равнище със съвременна методология, мощни психометрични инструменти за измерване на социалните и психологическите променливи и адекватни статистически методи за анализ на данни, както и критерии за проверка на хипотези. Докторантката владее безупречно тази методология и прилага с дълбоко разбиране съответните методи за събиране на емпирична информация и за нейния анализ. От тази научна разработка може да се направи изводът, че тя вече е изграден млад учен, който е способен да планира и провежда изследвания по всякакви теми и в други области на психологията. Моята оценка за дисертационното изследване и за методологическата подготовка на докторантката е много висока.

Авторефератът отразява точно и вярно съдържанието на дисертацията. Справката за приносите предава реалните научни постижения на докторантката в дисертационното изследване. По темата на дисертацията са направени три публикации в престижни научни списания и издания, от които две са на английски език. Една от статиите е публикувана в списанието *Psychological Research*, което е с висок импакт фактор. Тези публикации представят най-съществените резултати от изследванията в дисертационния труд и ги правят достъпни за научната общност.

Въз основа на положителните си оценки за качествата на дисертационния труд и за изследователските способности на докторантката предлагам да се присъди на Лиляна Славчева Ангелова образователната и научна степен ДОКТОР. Призовавам и останалите уважаеми членове на научното жури да гласуват за това предложение.

София, 10 март 2018 г.

Подпис:

/Проф. Енчо Герганов, д-р/